

महाराष्ट्रातील राजकारणात चव्हाण घराण्याचा प्रवास

श्री. अधिकराव हिंदूराव निकम

पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग

नेसावि, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

Corresponding Author - श्री. अधिकराव हिंदूराव निकम

प्रस्तावना :

सातारा जिल्ह्यातील मोहिते घराणे, देसाई घराणे, पाटील घराणे यांच्यानंतर चव्हाण घराण्याने महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून ते आज अखेरपर्यंत आपल्या स्वकर्तृत्वाने कराड लोकसभा मतदार संघाचे प्रतिनिधित्व करत महाराष्ट्राच्या व देशाच्या राजकारणात आपली स्वतंत्र ओळख निर्माण केली. त्या घराण्यामध्ये सर्वांत मोठे राजकीय घराणे म्हणून कुंभारगाव ता. पाटण येथील चव्हाण घराण्याला ओळखले जाते. या घराण्यातील आनंदराव चव्हाण, प्रेमला ताई व त्यांचे पुत्र महाराष्ट्र राज्याचे माजी मुख्यमंत्री पृथ्वीराज चव्हाण यांचा उल्लेख करावा लागेल. काँग्रेसच्या गांधी घराण्याचे निष्ठावान, स्थानिक राजकारणापेक्षा दिल्लीच्या राजकारणात अधिक रस असलेले घराणे म्हणून ही त्यांना ओळखले जाते. १९५६ पासून हे घराणे गांधी घराण्याशी एकनिष्ठ राहिले असून त्यांच्या राजकीय कारकीर्दीचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आनंदराव चव्हाण :

१९४१ ते ५१ या कालखंडात आनंदराव चव्हाण यांनी जिल्हा लोकल बोर्डावर काम करत. शेतकरी कामगार पक्षातून आपल्या राजकीय प्रवासास सुरवात केली. १९५६ मध्ये ते शेतकरी कामगार पक्षातून प्रथम विधानसभेवर निवडून गेले. १९५७ ची लोकसभा त्यांनी शेतकरी कामगार पक्ष मधूनच लढविली. तासगावचे रामानंद भारती सांगली जिल्ह्याचे काँग्रेस अध्यक्ष याचा मोठ्या फरकाने पराभव केला. पुढे यशवंतराव चव्हाण आणि पंडित नेहरू यांच्या विनंतीला मान देऊन आनंदराव चव्हाण यांनी काँग्रेस पक्षामध्ये प्रवेश केला त्यामुळे त्यांना उपसंरक्षण मंत्रीपदी काम करण्याची संधी मिळाली. त्यानंतर त्यांनी केंद्रीय मंत्रीमंडळामध्ये पेट्रोलिअम राज्यमंत्री, कृषी राज्यमंत्री, कंपनी अफेअर या महत्त्वाच्या खात्याची जबाबदारी यशस्वीरित्या सांभाळली. पेट्रोलिअम मंत्री असताना १९७३ मध्ये त्यांचे निधन झाले.

प्रेमलाताई चव्हाण-पत्नी :

आनंदराव चव्हाण यांच्या निधनानंतर १९७३ ला कराड मतदारसंघातून पोटनिवडणुकीमध्ये त्यांच्या पत्नी प्रेमलाताई चव्हाण या लोकसभेला बिनविरोध निवडून आल्या. पुढे १९७७, १९८४ मध्ये त्या पुन्हा निवडून आल्या.

पुढे १९७८-८० या कालखंडामध्ये महाराष्ट्र प्रदेश काँग्रेसचे अध्यक्षपदी सक्रीय राहिल्या. १९७८ च्या निवडणूका त्यांच्या नेतृत्वाखाली होऊन काँग्रेसचे २२० आमदार निवडून आले. १९८० मध्ये प्रेमलाताई चव्हाण काँग्रेस पक्षाकडून राज्यसभेवर निवडून गेल्या. १९८४ व १९८९ च्या लोकसभा निवडणुकीत त्या मोठ्या मताधिक्याने कराड लोकसभा मतदारसंघातून निवडून गेल्या.

पृथ्वीराज चव्हाण-मुलगा :

आनंदराव चव्हाण व प्रेमला ताई यांचे चिरंजीव पृथ्वीराज चव्हाण हे चव्हाण घराण्याची तिसरी पिढी राजकारणात सक्रीय आहे. त्यांनी आमदार, खासदार या पदासह केंद्रीय मंत्रीमंडळात व महाराष्ट्र राज्याचे स्वच्छ प्रतिमेचे मुख्यमंत्री म्हणूनही मोठी कामगिरी बजावली आहे. ते १९९१ मध्ये कराड लोकसभा मतदार संघातून ९१,००० इतक्या मताधिक्याने निवडून आले व आपल्या राजकीय प्रवासाची सुरवात केली. १९९६ व १९९८ ची लोकसभा सुद्धा त्यांनी जिंकली. १९९९ मध्ये राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाच्या स्थापनेनंतर झालेल्या लोकसभा निवडणुकीमध्ये मात्र श्रीनिवास पाटील यांच्याकडून त्यांना पराभवाला सामोरे जावे लागले. परंतु गांधी घराण्या निष्ठेमुळे त्यांना काँग्रेस पक्षाचे प्रवक्ते पद मिळाले. २००२ ते २००८ पर्यंत ते राज्यसभेवर होते. पुढे २००४ ते २००९ मध्ये पंतप्रधान मनमोहन सिंग मंत्रीमंडळामध्ये ते प्रधानमंत्री कार्यालयाचे मंत्री होते. २००९ मध्ये पुन्हा केंद्रीय मंत्रीमंडळामध्ये संसदीय कार्य राज्यमंत्री म्हणून त्यांचा समावेश झाला. महाराष्ट्रात आदर्श सोसायटी घोटाला प्रकरणावरून मोठे वादळ निर्माण झाले त्यावेळी पक्ष श्रेष्ठींनी काँग्रेसची डागाळलेली प्रतिमा सावरण्यासाठी निष्कलंक चारित्र्य असलेल्या पृथ्वीराज चव्हाण यांना महाराष्ट्र राज्याच्या मुख्यमंत्री पदी काम करण्याची संधी दिली. ५३ या पार्श्वभूमीवर चव्हाण घराण्याने १९५६ ते आज अखेरपर्यंत गांधी घराण्याशी एकनिष्ठ राहून राजकारणामध्ये कसा दबदबा निर्माण केला त्याचा तक्त्याच्या रूपाने आढावा घेण्यात आला आहे.

तक्ता क्र. १ : चव्हाण घराण्याची राजकीय कारकीर्द

अ. नं.	साल	उमेदवाराचे नाव	पक्ष	विजयी-पराभूत	टक्केवारी
१.	१९५२	आनंदराव चव्हाण बाळासाहेब देसाई	शे. का. प. काँग्रेस	विजयी पराभूत	-
२.	१९५७	श्री. आनंदराव चव्हाण स्वामी दयानंद माळी	शे. का. प. काँग्रेस	विजयी पराभूत	-
३.	१९६२	आनंदराव चव्हाण पाटील आत्माराम नाना	भा. रा. काँग्रेस शे. का. प.	विजयी पराभूत	६९.३८% २७.९२%
४.	१९६७	आनंदराव चव्हाण पाटील आत्माराम नाना	भा. रा. काँग्रेस शे. का. प.	विजयी पराभूत	७२.२४% २०.५१%
५.	१९७१	आनंदराव चव्हाण विठ्ठल रामचंद्र बारवडे	भा. रा. काँग्रेस अपक्ष	विजयी पराभूत	८३.७१% ०६.३२%

आनंदराव चव्हाण १९५२ ते १९७१ पर्यंत सलग पाच वेळा लोकसभेवर प्रचंड बहुमताने निवडून गेले ते सलग २५ वर्षे ते खासदार म्हणून कराड मतदार संघाचे नेतृत्व करत होते. १९७५ ते १९७७ या कालखंडामध्ये इंदिरा गांधी यांनी आणीबाणी जाहीर केली. त्यावेळी संबंध भारतभर काँग्रेस विरोधी लाट होती. तरी कराड तालुक्यासह संपूर्ण सातारा जिल्ह्यातील लोकमत काँग्रेसच्या बाजूने होते ते राखण्यात चव्हाण घराण्याचा सिंहाचा वाटा होता. आनंदराव चव्हाणांच्या मृत्यूनंतर ही हा काँग्रेसचा बालेकिल्ला त्यांच्या पत्नी श्रीमती प्रेमलाताई आनंदराव चव्हाण यांनी लोकसभेची निवडणूक बिनविरोध जिंकून व पुढे तसेच विजयी सातत्य ठेवून बालेकिल्ला सांभाळला.

प्रेमलाताई चव्हाण-पत्नी :

अ. नं.	साल	उमेदवाराचे नाव	पक्ष	विजयी-पराभूत	टक्केवारी
१.	१९७३	प्रेमलाताई चव्हाण	काँग्रेस	बिनविरोध	विजयी
१.	१९७७	श्रीमती प्रेमलाताई चव्हाण भाऊसाहेब देसाई	भा. रा. काँग्रेस शे. का. प.	विजयी पराभूत	७४.०९% २२.०८%
२.	१९८०	यशवंतराव मोहिते विलासराव पाटील	भा. रा. काँग्रेस काँग्रेस	विजयी पराभूत	५०.३९% ४४.९९%
३.	१९८४	प्रेमलाताई चव्हाण युनुस कच्छी	काँग्रेस आय जनता पक्ष	विजयी पराभूत	८३.०९% १४.७०%
४.	१९८९	प्रेमलाताई चव्हाण नागनाथ नायकवडी	काँग्रेस आय अपक्ष	विजयी पराभूत	६०.९९% २६.०६%

पुढे काँग्रेस पक्ष हा घराणेशाहीला पाठबळ देतो असे आरोप संबंध देशामधून व्हायला सुरवात झाली. हिच परिस्थिती कराड, सातारा जिल्ह्यामध्ये होती. परिणामी १९८० मध्ये प्रेमलाताई चव्हाण यांना काँग्रेसने उमेदवारी न देता कराडचे यशवंतराव मोहिते यांना काँग्रेस पक्षाने लोकसभेची उमेदवारी दिली.

१९८० मध्ये प्रेमला ताई यांची राज्यसेवेवर निवड झाली. पुन्हा १९८४ मध्ये काँग्रेस पक्षाने प्रेमलाताई चव्हाण यांना कराड लोकसभा मतदारसंघाची उमेदवारी दिली. त्यामध्ये त्या प्रचंड मताधिक्याने निवडून आल्याचे दिसते. पुढे १९८९ च्या लोकसभा निवडणुकीत त्या परत निवडून आल्या. त्यांनी पुढे राजकीय निवृत्ती स्वीकारली. १९९१ च्या लोकसभा निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाने प्रेमलाताई चव्हाण यांचे पुत्र पृथ्वीराज चव्हाण यांना कराड लोकसभा समतदारसंघाची उमेदवारी दिली व ते निवडूनही आले. १९९१, १९९६, १९९८ सलग तीन वेळा पृथ्वीराज चव्हाण यांनी कराड लोकसभा मतदार संघाचे प्रतिनिधित्व केले.

पृथ्वीराज चव्हाण-मुलगा :

अ. नं.	साल	उमेदवाराचे नाव	पक्ष	विजयी-पराभूत	टक्केवारी
१.	१९९१	पृथ्वीराज चव्हाण नागनाथ नायकवडी	भा. रा. काँग्रेस अपक्ष	विजयी पराभूत	५३.७४% ३४.५८%
२.	१९९६	पृथ्वीराज चव्हाण नागनाथ नायकवडी	भा. रा. काँग्रेस समाजवादी पार्टी	विजयी पराभूत	४९.३६% १५.७५%
३.	१९९८	पृथ्वीराज चव्हाण जयवंतराव कृष्णा भोसले	भा. रा. काँग्रेस शिवसेना	विजयी पराभूत	६९.०१% ३४.५८%
४.	१९९९	पृथ्वीराज चव्हाण श्रीनिवास दादासो पाटील	भा. रा. काँग्रेस राष्ट्रवादी काँग्रेस	पराभूत विजयी	३१% ४७.७६%

१९९९ मध्ये राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाची स्थापना झाली आणि महाराष्ट्र अस्मिता जागृत होऊन संपूर्ण सातारा जिल्ह्यामध्ये शरद पवारांच्या विचाराची एक लाट निर्माण झाली. याचा फटका काँग्रेस पक्षाला बसून पृथ्वीराज चव्हाण लोकसभा निवडणुकीमध्ये पराभूत झाले आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाचे श्रीनिवास पाटील कराड लोकसभा मतदार संघातून निवडून आले. काँग्रेस पक्षाने पृथ्वीराज चव्हाणांना २००२ ते २००६ व २००८ ते २०१० या कालखंडामध्ये राज्यसभेवर घेतले तर २०१० ते २०१४ पर्यंत विधान परिषदेवर घेतले आणि २०१० मध्ये महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री म्हणून त्यांना सन्मानाने शपथ दिली. नंतर २०१४ ते २०१९ मध्ये त्यांना कराड दक्षिण विधानसभा मतदार संघातून विधानसभेवर पाठविले. २०१४ ते २०१९ या कालखंडात भाजप-शिवसेना सरकारच्या विरोधात काँग्रेस पक्षाचे प्रभावी नेतृत्व पृथ्वीराज चव्हाण यांनी केले. २०१९ च्या विधानसभा निवडणुकीनंतर स्थापन झालेल्या महाविकास आघाडी म्हणजे काँग्रेस, राष्ट्रवादी काँग्रेस व शिवसेना यांच्या स्थापनेमध्ये पृथ्वीराज चव्हाण यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली व भारतीय जनता पक्षास सत्तेपासून दूर ठेवले. २०१९ मध्ये स्थापन झालेल्या मुख्यमंत्री उद्धव ठाकरे यांचा महाविकास आघाडी मंत्रिमंडळात पृथ्वीराज चव्हाण सहभागी न होता मार्गदर्शकाच्या भूमिकेत राहणे पसंत केले. तसे पाहिले तर शिवाजीराव पाटील निलंगेकर, अशोक चव्हाण, नारायण राणे यांनी मुख्यमंत्री पद भुषवून नंतर मंत्रीपदावर राहणे पसंत केले पण पृथ्वीराज चव्हाण यांनी मुख्यमंत्री राहिल्यानंतर मंत्री होणे नाकारले. हे त्यांच्या राजकीय नैतिकता मोठेपणाचे एक उदाहरण म्हणावे लागेल.

अ. नं.	साल	उमेदवाराचे नाव	पक्ष	विजयी-पराभूत	टक्केवारी
१.	२०१४	पृथ्वीराज चव्हाण विलासराव पाटील	काँग्रेस अपक्ष	विजयी पराभूत	-
२.	२०१९	पृथ्वीराज चव्हाण उदयसिंह पाटील	काँग्रेस अपक्ष	विजयी पराभूत	-

१९९९ ते २००२ याच कालखंडामध्ये चव्हाण घराण्याला विधानसभा किंवा लोकसभेचे प्रतिनिधित्व मिळाले नाही. हा अपवाद वगळता चव्हाण घराणे १९५२ ते २०२४ पर्यंत सातत्याने लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा, विधान परिषद मुख्यमंत्री अशा विविध पदावर राहिले असल्याचे दिसते. १९९९ ते २००२ या कालखंडाचा अपवाद वगळता आजअखेर पिता, पत्नी व पुत्र असे एकाच कुटुंबातील सदस्यांना सलग ७१ वर्षे भारताच्या व राज्याच्या राजकारणामध्ये व सत्तेमध्ये सहभागी होण्याची संधी मिळणे आणि तेही सातारा जिल्ह्याला ही संधी मिळणे खरे म्हणजे मोठे यश आहे. महाराष्ट्राच्या राजकीय घराण्यामध्ये हे वैशिष्ट्यपूर्ण राजकीय घराणे असावे असे म्हणावे लागेल.

सारांश:

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडापासून देशाच्या राजकारणामध्ये सक्रीय असलेले हे चव्हाण घराणे कराड तालुक्याच्या राजकारणावर आपला प्रभाव कायम ठेवण्यात यशस्वी ठरले आहे. गांधी घराण्याशी त्यांचा असलेला संबंध स्नेह व एकनिष्ठता या एकमेव कारणाने हे घराणे ७२ वर्ष सातत्याने देशाच्या व राज्याच्या राजकारणामध्ये सक्रीय राहिले. सातारा जिल्ह्यातील इतर राजकीय घराण्याचा अभ्यास करता या घराण्यात प्रथम आमदार, खासदारकी (सत्तेमध्ये सहभागी झाले) मिळवली आणि आपली सत्ता कायम रहावी, यासाठी त्यांनी सहकार चळवळीचा व संस्थाचा आधार घेतला व तिचा वोट बँक म्हणून वापर केला त्यामुळे ही घराणी राजकारणामध्ये टिकाव धरू शकली. याला अपवाद चव्हाण घराणे आहे. या घराण्याची तिसरी पिढी सध्या राजकारणामध्ये असून आजपर्यंतच्या कालखंडामध्ये त्यांनी कसल्याही सहकारी संस्था उभ्या केल्या नाहीत. काँग्रेस पक्षाशी एकनिष्ठ असल्याने चव्हाण घराण्याला त्यांच्या फायदा झाला. इंदिरा गांधी आणिबाणी कालखंड, राजीव गांधी बोफर्स प्रकरण, सोनिया गांधी कालखंड या काँग्रेस पक्षाच्या अडचणींच्या काळात काँग्रेस पक्ष टिकविणे व वाढविणे यासाठी चव्हाण घराण्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. पक्षनिष्ठा, शिस्त, संयम, भ्रष्टाचारापासून दूर अशी ओळख चव्हाण घराण्यांशी राजकारणात असलेली दिसते. जनेतशी व्यक्तिगत संपर्क मतदार संघात विकास कामे या व अशा माध्यमातून वैयक्तिक व सार्वजनिक कामावर लक्ष देऊन व शासनाच्या विविध योजनाची अंमलबजावणी करून जनतेशी सतत नाळ जोडून जनसंपर्काच्या आधारावर हे घराणे देशाच्या राजकारणावर आपली पकड निर्माण करून राहिल्याचे दिसते.

संदर्भ:

१. आवाले मनोज, महाराष्ट्रातील राजकीय घराणी, आदिश्रेय प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती, २०१९.
२. चव्हाण मनिषा शिवाजी, सातारा जिल्ह्यातील लोकसभा निवडणूका व राजकारणाचा अभ्यास, १९६० ते २००९ शिवाजी विद्यापीठास राज्यशास्त्र पीएच्. डी. पदवीसाठी सादर केलेला अप्रकाशित शोध प्रबंध

३. फडके य. दि., 'भारतातील निवडणूका १९५२ ते १९९९', अक्षर प्रकाशन, मुंबई
४. करडेकर अनिल, महाराष्ट्र निवडणूक आणि निकाल, विद्या प्रकाशन, नागपूर
५. कुलकर्णी हेरंब, 'पश्चिम महाराष्ट्र व मराठवाडा घराणेशाही' अहवाल
६. लोकसभा निवडणूक पूर्वपीठीका, जिल्हा माहिती कार्यालय, सातारा लोकसभा निवडणूक सिंहावलोकन.
७. पाटील रा. तु., 'सांगली-सातान्याचे राजकारण', अजय प्रेस, कराड, १९८६
८. पागे वि. स. : महाराष्ट्र विधानपरिषद सदस्यांनी आडनावानुक्रमे यादी (सन १९३७ ते २०१३), संसदीय प्रशिक्षण केंद्र, महाराष्ट्र विधीमंडळ सचिवालय विधानभवन, मुंबई, नागपूर-२०१३.